

Weiss J nos

Az eldologiasod s elismer selm leti rtelmez se

Axel Honneth: *Verdinglichung*. Eine anerkennungstheoretische Studie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2005. 110 oldal. (A könyv fordítása a Gond-Cura Alapítvány kiadásában, 2008 elején fog megjelenni.)

Ez a kötet Axel Honneth 2005-ben tartott Tanner-előadásából jött létre. A szerző az előszóban a következőképpen fogalmazza meg céljait: „Azt tűztem ki célul, hogy a nyugati marxizmus egyik legjelentősebb témáját egy aktuális alkalomból kiindulva úgy fogalmazzam újra, hogy annak elméleti körvonalai és jelentősége a Berkeley-beli, inkább analitikusan iskolázott közönség számára érthetővé váljék” (Honneth 2005: 7). Ha figyelmesen elolvassuk ezt a mondatot, azt mondhatjuk, hogy Honneth előtt tulajdonképpen kettős cél lebegett: a) az aktuális alkalom tulajdonképpen Honneth saját elismeréseméleti koncepcióját jelenti, ennek szempontjából szeretné kifejtetni a „nyugati marxizmus egyik legjelentősebb témáját”; b) és mindezt úgy szeretné megtenni, hogy ez az analitikus filozófián iskolázott hallgatóság számára is érthető legyen.

Herbert Schnädelbach *Philosophie in Deutschland 1831–1933* című könyvében a 20. század három nagy gondolkodójaként Wittgensteint, Lukácsot és Heideggeret határozta meg. „Mindhárom szerzőről [...] elmondható, hogy forradalmasították a tradicionális gondolkodást. Mai filozofálásunk nélkülük elképzelhetetlen lenne. Ők a jelenhez tartoznak, de a maguk korában – filozófiatörténetileg tekintve – korszerűtlének voltak. Sem filozófusok nem voltak [...] a szó hagyományos értelmében, sem a hatástörténetük nem esett egybe a saját élettörténetükkel (Schnädelbach 1983: 14). Ezt a kiemelkedő helyet Lukács elsősorban az „eldologiasodás” fogalma bevezetésének és kidolgozásának köszönheti. (Ez a fogalom áll az 1923-ban megjelent *Történelem és osztálytudat* című mű középpontjában.) A fogalom eredete Marx *A tőke* című művéig vezethető vissza: „Az áruforma titokzatossága [...] egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint a munkatermékek tárgyi jellegét. [...] E quidproquo révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfőlötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak” Marx (1973: 75). Ezt a „titokzatos tárgyiasság”-ot teszi Lukács a kapitalizmus alapvető sajátosságává. És így a fogalom

egy általános kordiagnosztikai jelentőséget kap.¹ Honneth úgy látja, hogy ez a fogalom kiválóan alkalmas volt a weimari köztársaság általános válságának leírására is. „Ebben a kifejezésben és a vele rokon fogalmakban mintegy gyújtótűkörben összpontosulnak mindazok a történelmi tapasztalatok, amelyek a weimari köztársaságot a növekvő munkanélküliség és a gazdasági válság nyomására meghatározták: a társadalmi viszonyok egyre inkább a józan-kalkulatorikus célszerűség benyomását élesztették fel, a dolgok iránti kézműves szeretet átadta helyét az instrumentális rendelkezésnek, és még a szubjektum belső tapasztalatai is egyre inkább a kiszámítható engedelmeskedés jéghideg lehetőségét sejtették.”² Ez a fogalom aztán a frankfurti iskola (vagy a nyugati marxizmus) egész történetén végigvonult. – A felvilágosodás dialektikája című mű (melyet Adorno és Horkheimer közösen írtak az amerikai emigrációban a negyvenes évek első felében) alig-alig használja ezt a fogalmat, inkább egy másik, átfogóbb összefüggéssel próbálja helyettesíteni. „A gazdasági termelékenység [...] növekedése egyfelől előteremt egy igazságosabb világ feltételeit, másfelől mérhetetlen hatalmat biztosít a technikai apparátusnak és a vele rendelkező társadalmi csoportoknak a népesség többi része fölött. Az egyes ember végképp semmivé lesz a gazdasági hatalmakkal szemben [...]. Miközben az egyes egyén eltölpül az apparátus mellett, melyet kiszolgál, az jobban gondoskodik ellátásáról, mint

¹ Honneth elemzéseinek közvetlen előzménye saját tanársegédének könyve: Rahel Jaeggi (2005). A téma nagy irodalmából mindenképpen ki kell emelnünk Márkus György (1990) tanulmányát.

² „Mindenesetre szükség volt egy intellektuálisan érzékeny filozófus szellemi teljesítményére, aki ezeket a diffúz hangulatokat valóban az »eldologiasodás« közös nevezőjére tudta hozni; Lukács György volt az, aki az 1923-ban megjelent tanulmánygyűjteményében (a *Történelem és osztálytudat*ban) a Marx, Max Weber és Georg Simmel műveiből származó motívumokból kialakította ezt a kulcsfogalmat” (Honneth 2005: 11).

valaha (Horkheimer–Adorno 1990: 14–15). Az apparátus univerzális hatalma az ember fölött: ez egyszerre jelenti az eldologiasodás kiterjesztését és radikalizálását.³ Ennek fényében a javak igazságosabb elosztása – mint a korábbi kritikai elemzések vezérfonala – elavulttá válik. Az emberek egy hatalmas gépezet foglyai, és ebből a katasztrófából nem tudnak többé kilépni. – Negyven évvel később A kommunikatív cselekvés elmélete című könyvében Habermas visszatér az eldologiasodás kordiagnózisához. Megpróbálja elkerülni ennek univerzalitását és radikalitását, de úgy, hogy ne kelljen visszatérnie a lukácsi gazdaságcentrikussághoz. Az apparátus (vagy a gépezet) elméletét Habermas – a Luhmannal folytatott vita nyomán – egyre inkább a rendszer elméleteként fogalmazza meg. A rendszer mindig olyan önfenntartó és önreferenciális folyamatokból és összefüggésekből áll, amelyek bizonyos médiumok köré rendeződnek el. Habermas szerint a modern társadalomban két alapvető rendszerrel kell számolnunk: a gazdasággal, és az igazgatás értelmében vett politikával. Az előbbi médiuma a pénz, az utóbbié a hatalom. A társadalomnak tehát vannak olyan szférái, amelyekben az eldologiasítás teljesen helyénvaló és meghaladhatatlan. (Ez a felismerés mind Lukácstól, mind Adornótól és Horkheimertől nagyon messze állt.) Az eldologiasodás igazából akkor válik veszélyessé (vagy problematikussá), ha áttérjed a társadalom nem rendszerszerveződésű szféráira. Ezeket a szférákat Habermas az életvilág fogalmával próbálja megragadni; szerinte ebben játszódnak le az emberek közötti mindennapi, spontán kommunikációk. Az eldologiasodás elméletének új alakja Habermasnál a kolonializációs tézisben jelenik meg: „Az eldologiasodásnak a fejlett kapi-

³ Azt, hogy a szerzők valóban az eldologiasodás fogalmára gondoltak, mutatja a következő, néhány sorral későbbi mondat: „A szellem igazi célja az eldologiasodás negációja. Ott, ahol kultúrjávákká szilárdul és konzumcélokra szolgálatják ki, szét kell mállania” (uo., a fordítást módosítottam).

talista társadalomban fellépő szimptomáit azzal magyarázhatjuk, hogy a gazdaság és az állam médiumok által irányított alrendszerei a maguk monetáris és bürokratikus eszközeivel behatolnak az életvilág szimbolikus reprodukciójába” (Habermas 1988: 522.) – Honneth *Kampf um Anerkennung* című könyvében az eldologiasodás (és általában véve egy kritikai kordiagnózis) számára nem volt hely. A könyvhöz szorosan kapcsolódó *Integritás és megvetés* című székfoglaló előadásában a következőket mondja: „Mindannak összessége, amit a moráleteóriában »emberi méltóságnak« nevezhetünk, csak a személyes lealacsonyítás és megsértés alakzatait feltáró indirekt elemzés útján dolgozható ki” (Honneth 1997: 97). Az elismerés formáinak ilyen indirekt megközelítése kizárja egy kritikai kordiagnózis kidolgozását. „1994-ben aztán Honneth kiadott egy könyvet *Pathologien des Sozialen* címmel, melynek tematikája – első megközelítésben úgy tűnhet – nem is érintkezik az elismerés elméletével. A tanulmányok középpontjában olyan kategóriák állnak, mint a modernség, az elidegenedés, az individualizáció, az egyenlőség stb. Honneth a kötethez hosszú előszót írt, amelyben az elismerés fogalma egyetlenegyszer sem fordul elő” (Weiss 2004: 84). Igazából Honneth csak a most elemzett kötetében tesz kísérletet arra, hogy a patológiákat beillesse az elismerés elméletébe; egy olyan kordiagnózist szeretne kidolgozni, amely Lukácsból indul ki, elkerüli az adornói–horkheimeri radikalitást, ugyanakkor nem esik bele a habermasi dichotómia csapdájába sem.⁴

Honneth mindenekelőtt az eldologiasodás némileg kusza lukácsi leírását veszi szemügyre, majd ennek lényegét próbálja meghatározni: „A gondolat egészét a következőképpen adhatjuk vissza: az árucserre egyre inkább kiterjedő cselekvési szférájában a szubjektumok arra kényszerülnek, hogy ne résztvevőkként, hanem a társadalmi történelem megfigyelőiként viselkedjenek, mert

⁴ Ennek kritikáját fogalmazta meg Joas (1986: 144–176). Lásd továbbá Honneth (1985: 9. fejezet).

a lehetséges hozamok kalkulációja egy tisztán dologi, lehetőleg érzelemmentes beállítottságot követel meg. A perspektíva ilyen megváltozásával együtt jár az összes szituáció-releváns adottság »eldologiasító« észlelése [...]» (Honeth 2005: 23). Az eldologiasodás legfőbb jellegzetessége így abban áll, hogy az áruterelés nyomására az emberek rákényszerülnek egy perspektíva-váltásra: az emberi praxist eredendően jellemző résztvevő beállítottság egyre inkább az eltárgyasító külsődleges megfigyelés beállítottságává alakul át. »Az »eldologiasodás« Lukács számára [...] a pusztán megfigyelő viselkedés habitusát vagy szokását jelenti, amelynek perspektívájából a természetes környezet, a társadalmi világ és a saját személyiségpotenciálunk már csak részvétlenül és érzelemmentesen, mint valamiféle dologság ragadható meg» (uo.). Az eldologiasodás így az emberi gyakorlatnak egy olyan formáját jelenti, amelynek közvetlen episztemikus következményei is vannak. Tulajdonképpen azt mondhatjuk – ha Honeth szövegétől egy pillanatra elszakadunk –, hogy Lukácsnál kétféle episztemikus következmény jelenik meg: egyrészt a tényeket tisztelő, sőt fetiszáló modern tudományok, másrészt pedig a szubjektum és az objektum dualitását előtérbe állító klasszikus német filozófia. (Ernst Bloch mutatott rá arra, hogy ezt a két mintát nem lehet azonosítani, és igazából csak az első esetben beszélhetünk eldologiasodásról.)⁵ Honeth elsősorban ezt az utóbbi jelentést tartja szem előtt, és ebből kiindulva tágítja ki elemzésének perspektíváját. A lukácsi koncepció így alapvetően két premisszára épül: a) az eldologiasodás egy eredendő, »résztvevő gyakorlat« eltorzításaként jön létre; b) ezzel együtt jár egy olyan episztemikus hiba, amely a szubjektum és az objektum dualitására épül. Ugyanezt a gondolati struktúrát lehet megtalálni a fiatal Heideggernél is. Lucien Goldmann óta tudjuk, hogy a Történe-

⁵ Lásd Bloch (1965: I. köt., 49). Adorno pedig a *Negatív dialektikában* ebből kiindulva fogja kidolgozni az eldologiasodás elméletének általános bírálatát. Ezzel azonban Honeth nem foglalkozik.

lem és osztálytudat, valamint a Lét és idő között szoros szellemi kapcsolat áll fenn, és ezt még inkább aláhúzták Heidegger közelmúltban megjelent, 1924-ben tartott Arisztotelész-előadásai (Heidegger: 2002: Gesamtausgabe, II. rész 18. köt.). Honeth elemzése szerint Heidegger a »gond« fogalmát állítja a lukácsi »résztvevő gyakorlat« helyébe. »Ahogy Heideggernél a »gond« fogalma, úgy Lukácsnál a résztvevő gyakorlat eszméje ad kulcsot ahhoz, hogy a szubjektum-objektum sémájára vonatkozó uralkodó fixálódást megcáfoljuk; a cselekvés ilyen formáját előfeltételezve, a szubjektum már nem semlegesesen áll szemben a megismerendő valósággal, hanem egy egzisztenciális érdeklődés alapján úgy vonatkozna rá, hogy e valóság minőségi jelentései már fel lennének tárva»⁶ Dewey a húszas években írott cikkeiben szintén azt próbálja kimutatni, hogy az általában vett elméleti beállítottságot a köznapi »gyakorlati elköteleződés« modifikált változatának kell tekintenünk. »Dewey elsősorban azt szeretné megmutatni, hogy egy megélt szituáció racionális felosztásához csak úgy juthatunk el, ha a kvalitatív egységétől (a distanciálás aktusával) sikerül eltávolodnunk» (Honeth 1997: 42).

E három szerző véleménye így abban összegezhető, hogy a megismerés előtt áll a gyakorlat általános struktúrája. Először is azt láthatjuk, hogy ez az interpretáció kritikai reflexió Schnädelbach megállapítására, méghozzá kettős

⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne látnánk a két vállalkozás óriási különbségét is: »Amíg a *Lét és idő* szerzője azt szeretné kimutatni, hogy a hagyományos ontológia mentalisztikus nyelve eltorzította a mindennapi létezésünkre irányuló faktikus gondkarakterre irányuló pillantást, addig Lukács abból a teljesen eltérő premisszából indul ki, hogy az előrehaladó eldologiasodás a kapitalizmusban teljesen felbomlasztotta a résztvevő gyakorlat esélyét. Lukács ezért – Heideggertől eltérően – a saját vállalkozását nem tekintheti az ember már mindig is meglévő lehetséges létezmódja leleplezésének, hanem inkább a jövőben majd lehetségessé váló létezmód feltárásának kell tekintenie» (Honeth 2005: 32).

vonatkozásban: a) a 20. század nagy gondolkodójának sorában Wittgensteint Dewey váltja fel; b) a 20. század filozófiájának van egy egységes arculata, amit Habermas kifejezésével egy „de-transzcendentalizáló fordulat” vezetett be.⁷ Honneth most azt szeretné megmutatni, hogy a gyakorlatnak ezt az előzetes struktúráját a leginkább az elismerés fogalmával ragadhatnánk meg. „Ahhoz, hogy érthetővé tudjam tenni azt a tézist, hogy a résztvevő viselkedés mindig megelőzi a valóság neutrális megragadását, vagyis az elismerés megelőzi a megismerést, el kell hagynom azt az elmélettörténeti keretet, amelyben eddig kizárólag mozogtam” (Honneth 2005: 47). – (1) Honneth szerint a fejlődépszichológia és a szocializációelmélet képviselői már régóta egyetértenek abban, hogy „a gyermek gondolkodási és interakciós képességeinek létrejöttét egy olyan folyamatként kell elgondolnunk, amely a perspektívaátvétel mechanizmusán keresztül játszódik le”⁸ Vagyis a gyermek kognitív képességeinek kifejlődése az elismerési viszonyokon keresztül játszódik le. Ez a koncepció Honnethnél már a *Kampf um Anerkennung* című könyvben is meghatározó szerepet játszott, és ott egy Winnicott-interpretáció keretei között jelent meg (Honneth 2003: 159–169). Most azonban egy közeli munkatársa, Martin Dornes elemzéseire támaszkodik. „A csecsemő már nagyon korán nemcsak a saját

⁷ Habermas az 1991/92-es téli szemeszterben ebből kiindulva tartott filozófiatörténeti előadásokat, amelyekben Cassirert, Lukácsot, Heidegger-t és Wittgensteint tárgyalta. Az utóbbi szerzőre azonban már nem került sor. (Honneth elemzéseiből kiindulva azt mondhatjuk, hogy ez közel sem volt véletlen.)

⁸ „E szerint az elképzelés szerint [...] a gyermek fejlődési folyamatában a kognitív képességek megszerzése sajátos módon összefonódik az első kommunikációs kapcsolatok kialakulásával: a gyermek úgy tanulja meg önmagát a konstans tárgyak objektív világára vonatkoztatni, hogy egy második személy perspektívájából fokozatosan eljut a saját, kezdetben még egocentrikus perspektívájának decentralizálásához” (Honneth 2005: 46).

szemével néz a világra, hanem ugyanakkor a mások szemével is. Már nagyon fiatalon képes arra, hogy másoknak a világra irányuló perspektíváját is érzékelyje. Ha ez az elképzelés plauzibilisnek bizonyulna, akkor nem lehetne többé abból kiindulni, hogy a kezdeti világtapasztalat egocentrikus, és csak egy bizonyos idő után egészül ki a perspektívaátvétel képességével [...]” (Dornes 2006: 78). – (2) Az ontogenetikai bizonyítás után logikailag is meg kellene mutatni, hogy az elismerés valóban megelőzi a megismerést. Ebben a tekintetben Honneth Stanley Cavell egyik tanulmányára (Cavell 2002) támaszkodik: „Cavell – mint ismeretes – mindenekelőtt úgy jutott el a maga elismerés-fogalmához, hogy bírálóknak vetette alá azt az elképzelést, hogy más személyek mentális állapotairól (az úgynevezett »idegen pszichék«-ről) direkt, közvetlen tudásunk lehetne”⁹. Cavell szerint a szkeptikusokat mindaddig nem lehet megcáfolni, amíg pszichénk mások általi megközelíthetőségét kognitív viszonyunk tartjuk. Mielőtt azonban egy ilyen kognitív viszony kialakulna, már le kellett játszódnia egy bizonyos elismerésnek.¹⁰ Ebből a meglehetősen speciális példából aztán Cavell azt a következtetést vonja le, hogy a megismerést mindig meg kell, hogy előzze valamifajta elismerés. És ez nem csak a személyekre, hanem a dolgokra is érvényes; mielőtt bármit nekiállnánk megismerni, már fenn kell állnia egy bizonyos affirmatív, jelentőség-tulajdonító vagy érdeklődő beállítottságnak.

⁹ „Neki az a meggyőződése, hogy e feltevés képviselői túlzottan belementek abba a premisszába, amely tulajdonképpen az ellenfeleiktől, vagyis a szkepticistáktól származik; ezek ugyanis az idegenézés-állapotok megközelítését mindig is episztemikus kihívásnak tekintették, és ezért olyan választ követelhettek, amely a kategóriákkal bezitósított tudás kontextusában mozog” (Honneth 2005: 54).

¹⁰ „Cavell érvelése nagyon hasonlít Sartre-nak *A lét és a semmi* harmadik részében – a szkepticismussal szemben – megfogalmazott gondolataihoz” (Honneth 2005: 55).

Úgy tűnik, hogy ezzel a könyv már el is érte a célját: a) az eldologiasodás fogalmából kiindulva eljutottunk az elismerés elméletéhez; b) a Dewey és Cavell koncepciójára való hivatkozás ezt az analitikusan iskolázott amerikai közönség számára is hozzáférhetővé tette. („Ha nem érttem teljesen félre a közönség reakcióit, akkor a hídépítési kísérletem Frankfurt és Berkeley között nem volt egészen sikertelen” – Honneth: 2005: 7). Csakhogy észre kell vennünk, hogy az elismerés elmélete újrafogalmazása során mintha elvesztettük volna a kapcsolatot az eldologiasodás fogalmával. A kognitív megismerés előtt elhelyezkedő struktúra felmutatása során mintha teljesen megfedekztünk volna az eldologiasodás fogalmáról. Honneth elemzéseinek ezért még vissza kell találniuk ehhez a fogalomhoz. De ennek szemügyre vétele előtt fel kell hívnunk a figyelmet a koncepció döntő elmozdulására. Lukácsnál az eldologiasodás még kimondottan társadalomelméleti fogalom volt. „Az eldologiasodás állandósításának és kiterjesztésének okát Lukács az árucserre kiterjesztésében látja, amely a kapitalista társadalmak kialakulásával az interszubjektív cselekvés uralkodó módusává vált; mihelyt a szubjektumok az embertársaikhoz való viszonyaikat elsődlegesen az egyenértékes áruk cseréjén keresztül kezdik szabályozni, arra kényszerülnek, hogy a környezetükkel szemben egy eldologiasító viszonyt alakítsanak ki” (uo. 19). Honneth elemzése során azonban a fogalom egyre inkább az antropológia szférájába csúszott át; végső soron valószínűleg azért, mert így látta elkerülhetőnek a habermasi társadalomkép dichotómiáját. Mind az ontogenetikai elemzések, mind a cavelli koncepció recepciója egyértelműen ebbe az irányba mutat. A 20. század elemzett három nagy gondolkodójából kiindulva azt lehet mondani, hogy az eldologiasodást úgy kell értelmeznünk, hogy a megismerés előzetes struktúrája valamiképpen háttérbe szorul mind reális, mind episztemológiai értelemben. E koncepció egészének kidolgozásában egészen biztosan nagy szerepet játszott Martin Seel Adornos *Philosophie der Kontemplation* című könyve,

melynek egyik helyén ezt olvashatjuk: „Adorno a fogalmakat az elismerő megismerés médiumaiként értelmezi, amelyeken keresztül lehetővé válik a tárgyak nem aspektus-vak figyelembevétele. Eközben minden azon múlik, hogy a fogalmakat egyszerre reflektáltan és visszafogottan alkalmazzuk” (Seel 2004: 58–59). Ezt az elképzelést Honneth A felvilágosodás dialektikájának következő mondatával egészíti ki: „Minden eldologiasodás felejtés.”¹¹ „A »felejtés« itt nem rendelkezik olyan erős értelemmel, mint amilyenben általában a »tudás elvesztése« kifejezését használjuk; nem arról van szó, hogy a szóban forgó faktum kiesne a tudatunkból, és így bizonyos értelemben »eltűnne«, hanem a figyelemcsökkenés egy meghatározott esetéről van szó [...]” (Honneth 2005: 71). Honneth abból indult ki, hogy az eldologiasodás-fogalomnak két aspektusa van, az egyik a társadalmi realitás leírására szolgál, a másik pedig egy ezzel összhangban álló kognitív struktúra. A végrehajtott antropológiai fordulat következtében azonban már csak ennek az utóbbinak lesz jelentősége. Az eldologiasodás ezért már nem a kapitalizmus vagy a kapitalista árutermelésből adódó patológiák megragadására szolgál, hanem az öneldologiasítás különböző formáinak leírására. Honneth szerint ennek alapvetően két formája van: a) a detektívizmus, amikor azt hisszük, hogy az érzéseinket egyszerűen csak fel kell ismernünk, és b) a konstruktívizmus, amikor azt hisszük, hogy az „érzéseinket az önmagunknak való tulajdonításon keresztül konstituáljuk”. „Semmi sem akadályozhatja meg azt, hogy ebben a két modellben az ember önmagához való viszonyának két elhibázott kísérletét lássuk [...]”¹² (uo. 91). Messzire kerültünk Lukácstól, véleményem szerint túl messzire.

¹¹ Ez a mondat áll Honneth könyvének hátsó borítóján is.

¹² Ezt a két típust Honneth két viszonylag új német regényből olvassa ki: az elsőre példa Hermann (1998), a másodikra Röggl (2004).

Hivatkozott irodalom

- Bloch, Ernst** (1965): Tübinger Einleitung in die Philosophie. I. köt. Suhrkamp Verlag.
- Cavell, Stanley** (2002): Wissen und Anerkennen. In uő.: Die Unheimlichkeit des Gewöhnlichen. Davide Sparti és Espen Hammer (szerk.). Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Dornes, Martin** (2006): Die Seele des Kindes. Entstehung und Entwicklung. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Habermas, Jürgen** (1988): Theorie des kommunikativen Handelns, II. köt. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Heidegger, Martin** (2002): Grundbegriffe der aristotelischen Philosophie. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Hermann, Judith** (1998): Sommerhaus, später. Erzählungen. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Honneth, Axel** (1985): Kritik der Macht. Reflexionsstufen einer kritischen Gesellschaftstheorie. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Honneth, Axel** (1997): Elismerés és megvetés. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Honneth, Axel** (2003): Kampf um Anerkennung. Zur moralischen grammatiksozialer konflikte. Mit einem neuen Nachwort. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Horkheimer, Max –Theodor W. Adorno** (1990): A felvilágosodás dialektikája. Gondolat–Atlantisz Kiadó.
- Jaeggi, Rahel** (2005): Entfremdung. Zur Aktualität eines sozialphilosophischen Problems. Frankfurt: Campus Verlag.
- Joas, Hans** (1986): Die unglückliche Ehe von Hermeneutik und Funktionalismus. In Axel Honneth–Hans Joas: Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas. „Theorie des kommunikativen Handelns“. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Márkus György** (1990): Elidegenedés és eldologiasodás Marxnál és Lukácsnál. Világosság, (11): 824–842.
- Marx, Karl** (1973): A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. köt. Kossuth Könyvkiadó.
- Röggla, Kathrin** (2004): Wir schlafen nicht. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Schnädelbach, Herbert** (1983): Philosophie in Deutschland 1831–1933. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Seel, Martin** (2004): Adornos Philosophie der Kontemplation. Frankfurt am Main. Suhrkamp Verlag.
- Weiss János** (2004): Az elismerés elmélete. Budapest: Áron Kiadó.